

PIOTR DŁUGOSZ

Uniwersytet Pedagogiczny
im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
ORCID: 0000-0002-4875-2039
piotr.dlugosz@up.krakow.pl

TRAUMA POSTKOMUNIZMU NA UKRAINIE

The Trauma of Post-Communism in Ukraine

The article aims to analyse the trauma of post-communism, which emerged among the citizens of Ukraine upon the collapse of the Soviet Union. The unstructured interview method was used to conduct the research into the trauma of post-communism. The research was conducted within the whole territory of Ukraine, including the uncontrolled territories. The results of the analyses show that the collapse of the Soviet Union was a significant source of trauma in terms of the extent and force of the negative consequences of transformations. The initial trauma, which was of a culture-related nature and connected with the disappearance of the Soviet man, emerged. The economic shock had a strong impact on the lives of individuals. Inflation, the introduction of so-called coupons, the deregulation of energy prices, privatisation, and an increase in crime are only some of the sources of trauma which have led to the pathology of social subjectivity. Negative emotions, which are now observed in Ukrainian society, appeared together with the changes.

Keywords: cultural trauma, post-communism, collapse of the Soviet Union, Ukraine.

No, oto pamiętam w 1991 roku, sierpień, poszłam do sklepu kupować dzieciom zeszyty do szkoły. Rankiem wyszłam z domu, telewizora nie włączałam. I tu po sklepach, gdzie stały telewizory, oto ta żałobna muzyka. I nie rozumieliśmy, że to! Oto pucz, który był w Moskwie. I najpierw było jakoś strasznie. A potem, okazuje się, odchodzimy ze Związku Radzieckiego. No odchodzimy ze Związku, była niepewność. Rozumiecie, od sierpnia do grudnia, od referendum, była bardzo duża nieokreśloność taka (K. 61, Czernichów).

WSTĘP

Od rozpadu Związku Radzieckiego minęły niemalże trzy dekady. Jednakże pamięć o tych przełomowych wydarzeniach jest ciągle żywa wśród mieszkańców byłych państw postkomunistycznych. Wielu mieszkańców byłego imperium sowieckiego traktuje upadek ZSRR jako wielką katastrofę społeczną, w wyniku której zburzono dotychczasowy ład społeczny, a w jego miejsce pojawił się chaos, anomia, regres. Badania sondażowe pokazały, że mieszkańcy byłych republik radzieckich uważają, że pod względem poziomu bezpieczeństwa, poziomu życia lepiej było przed rozpadem Związku Radzieckiego. W dziewięciu byłych republikach wchodzących w skład ZSRR ponad połowa badanych uznała, że lepiej się żyło za czasów radzieckich niż obecnie¹. Wśród obywateli państw, które uzyskały wtedy niepodległość pojawia się narracja tragiczna. Mieszkańcy byłych republik radzieckich traktują dawne imperium niczym mityczną Arkadię, krainę obfitującą w bogactwo, spokój, szczęście. Tęsknotę za utraconym „rajem” widać w badaniach Eurasiamonitor, gdzie nostalgia za byłym imperium jest głównym elementem postkomunistycznej tożsamości. Z badań tych wynika, że w 2016 roku społeczeństwa byłych republik radzieckich nadal żałowały rozpadu Związku Radzieckiego. Przy czym warto dodać, że na Ukrainie, jak i w innych państwach postsowieckich, wraz z upływem lat rósł odsetek „sierot” po Związku Radzieckim². Oznacza to, że pokolenia sowieckie mają poważne trudności z adaptacją do nowego ładu i często odwołują się do czasów świetności sowieckiego

¹ *Жители 11 стран оценили жизнь до и после распада СССР*, <https://ria.ru/20160817/1474536897.html> [dostęp: 20 stycznia 2020].

² *Общественное мнение о распаде СССР: 25 лет спустя*, <http://eurasiamonitor.org/issledovaniia#ul-id-7-8> [dostęp: 12 grudnia 2019].

imperium sprzed *pierestrojki*. Pytani Rosjanie w 2015 roku, czy chcieliby, aby w kraju było tak jak przed rozpoczęciem *pierestrojki*, częściej wybierali odpowiedź tak 41 proc., niż nie 34 proc.³

Sami Ukraińcy, mimo że stali się beneficjentami rozpadu ZSRR, gdyż w jego wyniku powstała niepodległa Ukraina w 1991 roku, boleśnie doświadczyli politycznych przemian. Z jednej strony, za niepodległością opowiedziało się 90 proc. Ukraińców. Z drugiej strony, w sondażu z 1991 roku 68 proc. stwierdziło, że lepsze życie na Ukrainie było przed *pierestrojką* (68 proc.)⁴. Pojawiający się paradoks trudno wyjaśnić samym szokiem transformacji, gdyż pozytywna opinia o Związku Radzieckim widoczna jest także w kolejnych latach. Badania Kijowskiego Międzynarodowego Instytutu Socjologii z 1995 roku pokazują, że mieszkańcy Ukrainy sowiecką przeszłość wspominają pozytywnie. Aż 61 proc. uznało, że przed rozpadem ZSRR było więcej dobrego niż złego. Około 1/3 uznała, że było tyle samo złego co dobrego. O tym, że przed rozpadem ZSRR było więcej złego niż dobrego 9 proc.⁵. Jeszcze w 2012 roku wyniki badań wskazywały, iż 46 proc. żałuje rozpadu Związku Radzieckiego, a 36 proc. jest przeciwnego zdania⁶. Nawet niedawno przeprowadzone badania przez *Pew Research Center* nadal pokazują utrzymującą się na Ukrainie nostalgicę za komunizmem. Tylko 25 proc. uważa, że sytuacja materialna ludzi w stosunku do tej sprzed upadku komunizmu jest lepsza. Aż 53 proc. uważa, że jest ona gorsza, 12 proc. – że jest taka sama. A 9 proc. nie potrafi odpowiedzieć na to pytanie⁷. Zaprezentowane dane pokazują, że społeczeństwo ukraińskie nadal jest pogrążone w traumie postkomunizmu. Jego kondycję, reakcje na bieżące wydarzenia i sytuacje należy rozpatrywać w kontekście powstałej traumy postkomunizmu. Dążenie Ukraińców do radykalnych działań, wybuch Pomarańczowej Rewolucji w 2004 roku i Euromajdanu w 2013 roku można częściowo wyjaśnić w kategoriach reakcji na pojawiającą się traumę, w której tkwi ukraińskie społeczeństwo od dłuższego czasu.

³ А.Д. Гудков, *Парадоксы изучения социальной структуры в России*, „Историческая и социально-образовательная мысль” 8/2016, с. 207–224.

⁴ *Результаты республиканского исследования УКР. Конец октября – первая половина ноября 1991 г.*, <http://ukraine.survey-archive.com/> [dostęp: 10 stycznia 2020].

⁵ *Омнібус КМІС 1995/09-102*, <http://ukraine.survey-archive.com/> [dostęp: 10 stycznia 2020].

⁶ *Динаміка ностальгії за СРСР*, <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/c910ad-1d40079f7a2a28377c27494738.html> / [dostęp: 26 stycznia 2020].

⁷ *European Public Opinion Three Decades after the Fall of Communism*, https://www.pewresearch.org/global/2019/10/15/european-public-opinion-three-decades-after-the-fall-of-communism/?fbclid=IwAR3ldVbYONi2EltCEaAZ_9Oara25b-rbAtEUwu9iB-zZ_2wG9rfxN65CVh0 [dostęp: 26 stycznia 2020].

Celem niniejszego tekstu jest próba opisanego i interpretacji rozpadu Związku Radzieckiego w kategoriach traumy społeczno-kulturowej autorstwa Piotra Sztompki⁸. Upadek Związku Radzieckiego był społeczną katastrofą, która dotknęła wiele milionów ludzi na terenach byłego bloku wschodniego. W wyniku tego osobliwego społecznego eksperymentu doszło do radykalnej zmiany społecznej mającej konsekwencje na poziomie makro, mezo i mikro. Na podstawie materiału pochodzącego z wywiadów jakościowych zrealizowanych na Ukrainie zostanie pokazane, jak to wydarzenie, jakim był rozpad ZSRR, wpłynęło na życie codzienne mieszkańców Ukrainy⁹. Innymi słowy, prezentowany tekst ma na celu przedstawienie społecznych skutków skrzyżowania się wielkich procesów historycznych z indywidualną biografią. Przykład społeczeństwa ukraińskiego można potraktować jako studium przypadku psychospołecznych konsekwencji wielkiej transformacji w postsowieckiej przestrzeni.

TEORETYCZNY MODEL TRAUMY SPOŁECZNO-KULTUROWEJ

Pojęcie traumy wywodzi się z nauk medycznych. Według definicji słownikowej, trauma to silne doznanie wywierające negatywny wpływ na psychikę, powodujące w niej trwałe zmiany: szok, wstrząs, uraz, traumatyzm¹⁰. W naukach społecznych pojęcie traumy zostało spopularyzowane przez twórcę psychoanalizy Zygmunta Freuda. Zakładał on, że traumatyczne doświadczenia powstają poprzez nagły czynnik zewnętrzny, który narusza integralność podmiotu i tym samym wywoła na pewno potężne zakłócenie w zasobie energetycznym organizmu i uruchomi wszelkie mechanizmy obronne¹¹. Podobne znaczenie nadają traumie socjologowie, uwzględniając jej kolektywny charakter. Traumatyzacja jest naturalnie występującymi wydarzeniami druzgocącymi jednostkowe bądź zbiorowe poczucie dobrostanu aktorów¹². Rozpad Związku Radzieckiego jest przykładem takiego działania, które z jednej strony naruszyło dotychczasowy ład, poczucie bezpieczeństwa,

⁸ P. Sztompka, *Trauma wielkiej zmiany*, Warszawa 2000; П. Штомпка, *Социальное изменение как травма*, „Социологические исследования” 1/2001, s. 6–16.

⁹ Materiał empiryczny pochodzi z badań zrealizowanych w ramach grantu NCN pt. *Trauma transformacji – społeczne konsekwencje radykalnych przemian na Ukrainie*. 2017/01/X/HS6/01915.

¹⁰ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 2012, s. 942.

¹¹ S. Freud, *Poza zasadą przyjemności*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 2005, s. 31.

¹² J.C. Alexander, *Znaczenia społeczne*, przeł. S. Burdziej, J. Gądecki, Kraków 2010, s. 196.

певності. Z drugiej strony, wielka zmiana prowadzi do całkowitej reorientacji społecznej wymuszonej przez zmienione reguły społecznego działania. Poza tym, że radykalna zmiana społeczna niszczy dotychczasowy ład społeczny, prowadzi też do spadku poczucia bezpieczeństwa. Jak podkreśla Sztompka, sama zmiana wywołuje lęk, gdyż burzy zastany porządek i dążenie człowieka do egzystencjalnego bezpieczeństwa. Ponadto transformacje w państwach postkomunistycznych wywołały traumę, gdyż proces ten wiązał się z wieloma negatywnymi skutkami dotyczącymi społeczeństwo¹³. Zmiana, jaką była transformacja systemu ekonomicznego, politycznego i kulturowego, w założeniu postępowa, mająca na celu stworzenie nowych państw, ich modernizację, niosła też poważne koszty społeczne. Pojawiły się trzy poziomy traum. Trauma pierwotna, będąca następstwem zderzenia się kultury charakterystycznej dla socjalizmu z kulturą rynkową i demokratyczną¹⁴. Społeczeństwo postkomunistyczne obciążone habitusem z poprzedniego systemu pielęgnowało takie wartości, jak egalitaryzm, etatyzm, bierność, fatalizm, konformizm. Zmiana zdezwuowała te wartości, a w ich miejsce wprowadziła nowe¹⁵. Ludzie musieli się orientować na indywidualizm, sukces, przedsiębiorczość, własną inicjatywę, poleganie na sobie, mobilność, przedsiębiorczość, gotowość do podejmowania ryzyka¹⁶. Tym większe było rozczarowanie nowym ładem, gdyż wyobrażenia o konsumpcji, bogactwie, sukcesie zderzyły się z twardymi realiami społeczeństw pogrążonych w recesji i przechodzących trudności adaptacyjne¹⁷. Pojawiła się frustracja, negatywne emocje i zmiana tożsamości wywołująca dezorientację¹⁸.

Obok traumy inicjalnej, będącej szokiem kulturowym wynikającym z głębokiej zmiany kulturowej, pojawiła się trauma wtórna będąca następstwem kosztów transformacji. Zmiana systemowa naruszyła dotychczasowe interesy podstawowych grup społecznych. W wyniku przekształceń społeczno-ekonomicznych doszło do obniżenia pozio-

¹³ Zob. P. Sztompka, *Trauma wielkiej...*

¹⁴ *Ibidem*; А.Н. Данилов, *Трансформация постсоветского общества: контуры нового мира*, „Doctrina, Międzynarodowy Przegląd Humanistyczny” 2005, nr 2, s. 167–215.

¹⁵ А.Н. Воложанина, *Утверждение идеи справедливости как способ преодоления культурной травмы*, „Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке” 2/2008, s. 85–89.

¹⁶ Г. Редькіна, *Психологічний тип радянський українець та його еволюція в пострадянському просторі*, „Наукові записки” [Інституту політичних і етно-національних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України] 36/2007, s. 386–395.

¹⁷ Ж.Т. Тощенко, *Фантомы российского общества*, ООО Центр социального прогнозирования и маркетинга, Москва 2015.

¹⁸ Т.П. Емельянова, *Культурная травма: социально-психологические аспекты*, Материалы итоговой научной конференции Института психологии РАН, Moscow 2008.

mu życia. Wprowadzenie terapii szokowej drastycznie obniżyło ten poziom. Przede wszystkim w wyniku reform doszło do likwidacji i restrukturyzacji sektora rolnego i przemysłowego, co wywołało bezrobocie¹⁹. Wzrosły ceny rynkowe niemalże wszystkich towarów konsumpcyjnych i nastąpiło zwiększenie kosztów życia (wzrost cen ogrzewania, energii, czynszów i innych usług komunalnych). W wyniku inflacji zmniejszyła się znacznie siła nabywczą pieniądza²⁰. Obniżeniu uległy emerytury, pensje i dochody ludności. Spadł też poziom konsumpcji osobistej. Zmniejszyło się spożycie żywności. Pojawiło się ubóstwo, które dotknęło na początku transformacji 19 mln mieszkańców państw postkomunistycznych²¹. W latach 1990–2005 radykalnie spadły wskaźniki zdrowia psychicznego i opieki społecznej. W tych latach w Rosji i wielu innych państwach bloku spadły makropsychologiczne wskaźniki dobrostanu o 60 proc.²²

Pojawiła się trauma fizyczna, która oznaczała kryzys demograficzny, nastąpił wzrost śmiertelności. W stresie żyło 70 proc. mieszkańców Rosji²³. Znacząco wzrosły nierówności dochodów. Pojawił się wygrani i przegrani transformacji²⁴. Ponadto do traumatycznych zdarzeń należała jeszcze korupcja, inflacja, społeczna deklaszacja i utrata dotychczasowych pozycji społecznych, wzrost przestępczości i napływ imigrantów oraz wybuch konfliktów etnicznych w byłych republikach Związku Radzieckiego. Część tych zjawisk występowała również na Ukrainie²⁵.

Sama radykalna zmiana nie jest wystarczającym warunkiem pojawienia się traumy. Jak zauważył Jeffrey Alexander, trauma nie jest czymś istniejącym naturalnie, lecz czymś konstruowanym społecznie²⁶. Jest zjawiskiem kulturowym, zakorzenionym w dyskursie, narracji na temat skutków zmian. Ludzie nie mają gotowych definicji

¹⁹ Ж.Т. Тощенко, *Травма общества: между эволюцией и революцией*, „Политические исследования” 1/ 2017, с. 70–84.

²⁰ I.T. Berend, *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej*, przeł. J. Gilewicz, Kraków 2011, s. 198.

²¹ *Ibidem*, s. 201.

²² В.К. Левашов, *Тревоги общества и доверие к государственным институтам*, „Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены” 4/2005, с. 28–35; Ю.В. Печин, *Прощение как терапия культурной травмы*, „Сибирский педагогический журнал” 1/ 2014, с. 172.

²³ О.М. Вербицкая, *Население российской деревни в демографическом кризисе 1990-х годов*, „Российская история” 4/2009, с. 114–131.

²⁴ Р.Х. Симонян, *Реформы 1990-х годов и современная социальная структура российского общества (к 20-летию экономических реформ)*, „Социологические исследования” 1/2012, с. 37–47.

²⁵ Г. Касьянов, *Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії*, Київ 2008.

²⁶ J.C. Alexander, *Znaczenia społeczne...*, s. 196.

sytuacji, czerpią je od innych ludzi oraz z mediów. I co istotne, wyobrażenia w równej mierze wpływa na konstrukcję traumy, gdy odnosi się do czegoś, co właśnie się stało, jak i do czegoś, co nie zaszło. Dobrze ten fenomen opisał Piotr Sztompka, twierdząc:

[...] że bezrobocie, inflacja, przestępczość itp. – tylko wtedy stają się traumą, kiedy zostaną w ten sposób zdefiniowane przez duże grupy ludzi, gdy owe definicje będą przez ludzi wzajemnie przekazywane oraz wyrażone w formie uogólnionej w wyniku publicznej debaty lub wykrystalizowane w ideologiach partii politycznych i ruchów społecznych²⁷.

Trauma ma subiektywne i obiektywne uwarunkowania. O tym, czy wystąpi, świadczą zarówno oceny danego zjawiska w kategoriach negatywnych *vs* pozytywne oraz posiadane zasoby. Te ostatnie są ściśle powiązane ze strukturą społeczną. Im wyżej jednostka ulokowana w strukturze, tym większe posiada zasoby i jest mniej podatna na traumę i stres adaptacyjny. W perspektywie psychologii, człowiek w swoich działaniach dąży do przetrwania. Dzisiaj, jak zauważa Stevan Hobfoll, przetrwanie to kwestia zdobycia pieniędzy, pozycji, stałego zatrudnienia i statusu²⁸. Kiedy jednostka jest narażona na utratę tych zasobów, wówczas pojawia się stres. Jeśli nastąpi nagle zagrożenie utraty tych zasobów lub utrudnione staje się ich zdobycie, wtedy może dojść do wystąpienia traumy. Radykalna zmiana społeczna stała się makrostresorem gdyż naraziła duże odłamy społeczeństwa na utratę zasobów poprzez inflację i spadek wartości płac, utratę dotychczasowych przywilejów i upadek państwa opiekuńczego oraz bezrobocie i pojawiające się ryzyko deklasacji. Transformacja sprawiła, że najbardziej na zmianach stracili robotnicy i chłopci, którzy utracili posiadane zasoby i w warunkach gospodarki rynkowej mieli nikłe perspektywy na ich odbudowę.

Trauma może się pojawić też wtedy, kiedy cenione cele i wartości nie mogą zostać zrealizowane bądź też ulegają utracie, a człowiek nie może stworzyć warunków, aby je uzyskać. Biorąc pod uwagę socjalistyczny *habitus*, jedną z jego głównych dyspozycji jest dążenie do bezpieczeństwa społecznego. Jednostka dąży do stabilizacji, która jest uosabiana przez życie rodzinne, grono przyjaciół, pracę, odpowiedni standard materialny. W warunkach gospodarki kapitalistycznej potrzeby te zostały deprywowane. Kapitalizm przyniósł zmianę relacji międzyludzkich. Zamiast zgodnego i życzliwego współżycia nastąpiła

²⁷ P. Sztompka, *Trauma wielkiej...*, s. 71.

²⁸ S. Hobfoll, *Stres, kultura i społeczność*, przeł. M. Kacmajor, Gdańsk 2006, s. 44.

rywalizacja i egoistyczne dążenie do sukcesu. Drugi człowiek stał się konkurentem, wrogiem czyhającym na pozycję zawodową, społeczną, o którą ubiega się wielu chętnych. Więzy społeczne stały się merkantylne. Wartości rodzinne zostały zagrożone poprzez niepewną sytuację na rynku pracy i ubożenie ludności. Jednocześnie, państwo wycofało się ze świadczenia wsparcia dla rodzin, co zaowocowało spadkiem liczby zawieranych małżeństw i malejącą liczbą rodzących się dzieci. Wraz z transformacją powstało społeczeństwo ryzyka, ze stałym zagrożeniem poczucia bezpieczeństwa społecznego²⁹.

Kiedy pojawia się transformacja i jej negatywne skutki, wówczas rodzi się dyskurs kryzysu i traktuje się zachodzące zmiany jako narzucone z zewnątrz, zaskakujące, wręcz niesprawiedliwe. Kiedy media, politycy stosują narrację negatywną wobec zachodzących procesów, a jednostki są pozbawione odpowiednich zasobów, wtedy dochodzi do pojawienia się symptomów traumy.

Spadek dynamiki społecznej jest jednym z głównych symptomów traumy. Transformacja wytrąciła społeczeństwo z dotychczasowego rytmu. Przystosowanie się do nowych realiów i przestawienie na funkcjonowanie w kapitalizmie obarczone jest kosztami psychologicznymi. Jednym z nich jest spadek zadowolenia z życia i negatywny obraz przyszłości. Spadek jakości życia jest znamieny dla objawów traumy kulturowej³⁰. Do klasycznych objawów traumy społeczno-kulturowej zaliczyć należy brak zaufania instytucjonalnego i osobowego, pesymizm przyszłościowy, nostalgiczny obraz przeszłości, apatię polityczną, postkomunistyczny kac-trauma pamięci zbiorowej (lustracja, dekomunizacja)³¹. Szok transformacji wpływa na zaburzenia adaptacyjne i przystosowawcze do zmian. Utrudnia on funkcjonowanie na poziomie jednostkowym i zbiorowym w systemie społecznym. Sytuacja jest podobna do tej wytworzonej przez zaburzenia powstałe pod wpływem ekstremalnego stresu. Do nich zaliczyć należy wrogi lub nieufny stosunek do świata zewnętrznego, wycofanie się z życia społecznego, poczucie pustki lub braku nadziei, życie „na krawędzi” w stałym zagrożeniu, wyobcowanie.

Po pojawieniu się objawów traumy dochodzi do różnych na nią reakcji. Piotr Sztompka, analizując traumę transformacji, zastosował

²⁹ U. Beck, *Spoleczeństwo ryzyka*, przeł. S. Cieśla, Warszawa 2002.

³⁰ P. Abbott, *Cultural Trauma and Social Quality in Post-Soviet Moldova and Belarus*, „East European Politics and Societies” 2007, nr 2, s. 219–258; P. Abbott, R. Sapsford, *Life-Satisfaction in Post-Soviet Russia and Ukraine*, „Journal of Happiness Studies” 2006, nr 7, s. 251–287.

³¹ P. Sztompka, *Trauma wielkiej...*, s. 76–86.

do rekonstrukcji strategii adaptacyjnych model Roberta Mertona stosowany w badaniu anomii³². Do pierwszej grupy strategii zaliczane są strategie innowacyjne. W warunkach transformacji polegały one na mobilizowaniu zasobów ekonomicznych, kulturowych, społecznych w celu obrony przed traumą. Zwiększanie wykształcenia, zakładanie firm handlowo-usługowych, szukanie wsparcia w grupie to tylko kilka przykładów tych działań. Wskazane przykłady są przejawem aktywności, przedsiębiorczości i myślenia perspektywnego. Można wymienić też ucieczkowe strategie przystosowawcze. Polegają na ucieczce przed traumą w bierność, rezygnację i marginalizację. W obliczu nagłych zmian i niepewności w otaczającym świecie, wielu ludzi wybiera dyskurs fatalistyczny. W konsekwencji pojawiają się postawy autorytarne, paternalistyczne. Dochodzi do getoizacji, czyli zamykania się we własnym kręgu rodzinnym, zawodowym, społecznym. Rodzina stanowi przestrzeń ochronną, która ma bronić przed zagrożeniami zewnętrznymi. Inna odmiana strategii ucieczkowej to narzekanie na okoliczności zewnętrzne i pozbywanie się wszelkiej odpowiedzialności za istniejące problemy. Kolejny typ strategii to rytualizm. W ramach tej strategii ludzie czerpią poczucie bezpieczeństwa z przestrzegania tradycyjnych, rutynowych, nawykowych schematów działania, nawet jeśli w zmienionych warunkach prowadzą donikąd. Pojawia się jeszcze czwarta strategia zwana buntem. Ma ona na celu usunięcie źródła traumy. Najlepszym przykładem tej strategii są blokady, pikiety i demonstracje prowadzące do usunięcia władzy lub zmuszenie jej do zaprzestania reform i przywrócenia starego porządku.

Wymienione wyżej strategii uwidaczniają się w państwach całego regionu. Ich powstawanie, a także forma reakcji na traumę przemian są uzależnione od posiadanych zasobów. Jednostki wyposażone w zasoby zazwyczaj preferują aktywne strategie adaptacyjne, inicjując działania zmierzające do zabezpieczenia własnej pozycji i statusu. Z kolei osoby pozbawione zasobów stosują strategie oparte na zamykaniu się we własnym środowisku, automarginalizacji, rytualizmie i buncie. Te ostatnie przyniosły gwałtowne zmiany sytuacji politycznej na świecie. Przegrani wychodzili na ulicę, protestując, biorąc udział w wiecach i manifestacjach, lub wyrażali swoje niezadowolone w trakcie głosowania, odsuwając władze i oddając ją w ręce postkomunistów obiecujących przywrócenie dawnych rozwiązań systemowych.

³² *Ibidem*, s. 90–93.

Teoria traumy stała się popularnym narzędziem do analizy konsekwencji upadku Związku Radzieckiego. W jej perspektywie śledzono zmiany na Białorusi³³, w Estonii³⁴, w Rosji³⁵, na Ukrainie³⁶, w Polsce³⁷.

Na zakończenie warto dodać, że studia nad literaturą przedmiotu z byłych republik radzieckich pokazują, iż brakuje publikacji empirycznych poświęconych tej problematyce. Analizowane prace koncentrują się na analizie teorii traumy (najczęściej kulturowej) i odniesieniu jej do przemian w danym kraju. Jednakże nie są to pogłębione studia oparte na materiale empirycznym, w których główne idee i hipotezy teorii traumy kulturowej zostałyby poddane operacjonalizacji. Stąd niniejszy tekst jest próbą wypełnienia tej luki i pokazania empirycznego ekwiwalentu traumy postkomunizmu na Ukrainie.

METODA BADAWCZA

Podstawowym celem realizowanych badań była próba zobrazowania traumy postkomunizmu, z jaką mieliśmy do czynienia na Ukrainie na skutek rozpadu Związku Radzieckiego. Skupienie się na tym okresie warunkowane jest dwoma przesłankami. Po pierwsze, upadek Związku Radzieckiego wywołał głęboką traumę, jak też późniejsze dwie rewolucje i wybuch wojny na wschodzie Ukrainy z jej społeczno-ekonomicznymi konsekwencjami. Po drugie, w założeniach badawczych pojawia się dążenie do uzyskania bezpośrednich informacji na temat radykalnych zmian i ich społecznych skutków.

Badanie zostało zrealizowane w paradygmacie jakościowym za pomocą wywiadów pogłębionych. Dzięki zastosowanej metodzie jakościowej starano się dotrzeć do definicji sytuacji jednostek uczestniczących w wielkich historycznych wydarzeniach. Bezpośrednie rozmowy z ich uczestnikami pozwoliły na odkrycie znaczeń, jakie nadawali

³³ Г.Н. Соколова, *Социально-экономическая ситуация в Беларуси с позиции*” культурной травмы, „Социологические исследования” 4/ 2010, s. 33–41.

³⁴ A. Aarelaid-Tart, *Теория культурной травмы (опыт Эстонии)*, „Социологические исследования” 10/2004, s. 63–72; A. Aarelaid-Tart, *Cultural trauma and life stories*, Gummerus Printing, Vaajakoski 2006.

³⁵ Ю.В. Стригунов, *Межпоколенческие отношения в современной России в контексте посттрансформационной культурной травмы*, „Общество: политика, экономика, право” 2/ 2008, s. 31–37.

³⁶ M.V. Aleksandrova, *Коллективизация як культурна травма*, „Культура України” 52/ 2016, s. 232–241; A. В. Берездецька, *Спроба аналізу військового конфлікту на сході України в площині травматичних теорій*, „Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць” 1/2/2017, s. 84–91.

³⁷ P. Sztompka, *Trauma wielkiej...*; P. Długosz, *Trauma wielkiej zmiany na Podkarpaciu*, Kraków 2007.

tym wydarzeniom świadkowie, opisanie emocji i reakcji respondentów w obliczu tych sytuacji. Prowadzone badania pozwalają zrozumieć ukraińskie społeczeństwo poddawane radykalnym zmianom. Zastosowane procedury umożliwiają wzięcie pod lupę życia codziennego, które uległo znacznemu przeobrażeniu pod wpływem czynników politycznych i ekonomicznych. Istotne też jest to, że zrealizowane wywiady pokazują też, w jaki sposób dochodzi do zetknięcia się historii z jednostkową biografią i co wynika z tej sytuacji zarówno dla jednostki, jak też dla całego społeczeństwa.

Kluczowym pytaniem badawczym było pytanie dotyczące traumy powstałej w wyniku upadku Związku Radzieckiego. Obok głównego problemu badawczego pojawiają się pytania cząstkowe skupiające się na różnych aspektach traumy. Do tych pytań należy zaliczyć następujące kwestie:

- W jaki sposób rozpad ZSRR wpłynął na mieszkańców Ukrainy?
- W jaki sposób doszło do postania traumy społeczno-kulturowej?
- Jakie przejawy traumy wystąpiły wśród ukraińskiego społeczeństwa?

Metodą wykorzystaną do pozyskania materiału będącego podstawą analiz był wywiad swobodny. Ankieterzy mieli listę zagadnień, które powinny być poruszone w rozmowie z respondentami. Sposób, w jaki to robili, kolejność poruszonych problemów wynikała z interakcji, jaka wytworzyła się między badaczem a badanym. Zagadnienia do wywiadu pierwotnie były pisane po polsku, następnie je przetłumaczono i skorygowano przez badaczy ukraińskich.

Próba badawcza była dobierana celowo ze względu na region zamieszkania, wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania. Wywiady prowadzili badacze Międzynarodowego Instytutu Socjologicznego w Kijowie na terytorium całej Ukrainy i również telefonicznie na terytoriach niekontrolowanych. W próbie znaleźli się mieszkańcy z zachodniej, wschodniej, południowej, centralnej i północnej Ukrainy oraz mieszkańcy zamieszkujący na terenach, które są pod kontrolą separatystów. Udało się zrealizować 60 wywiadów. Uzyskane transkrypcje zostały następnie przetłumaczone i zakodowane w programie do analizy jakościowej QDA Miner.

BILANS UPADKU ZSRR

Piotr Sztompka pisał, że traumę może wywołać nagła, gwałtowna, głęboka, rozległa zmiana, która dotyka społecznej tożsamości. Ta

zmiana jest zaskakująca, narzucona z zewnątrz, pojawia się wbrew woli jednostki³⁸. Rozpad Związku Radzieckiego niewątpliwie był takim wstrząsającym wydarzeniem, które miliony jego mieszkańców wprowadziło w stan szoku. Dobrze to doświadczenie rozpadu w perspektywie mieszkańca byłego imperium ujmuje w swojej książce Swietłana Aleksijewicz:

Tysiące nowych emocji, stanów, reakcji...Nagle wszystko dokoła całkiem się zmieniło: szyldy, przedmioty codziennego użytku, pieniądze, flaga... Sam człowiek też jest inny. Barwniejszy, bardziej odrębny... Monolit wysadzono w powietrze i życie rozpadło się na wysepki, atomy, komórki³⁹.

Dla mieszkańców krajów postkomunistycznych upadek Związku Radzieckiego stanowi wydarzenie przełomowe, które radykalnie wpłynęło na zwroty w biografii i zmianę życiowych trajektorii. Czasy przed rozpadem Związku Radzieckiego stanowią ramy, punkt odniesienia, do którego porównuje się obecne życie.

Sam okres transformacji – rozpadu imperium sowieckiego – wywołał wielki wstrząs wśród mieszkańców Ukrainy, co dobrze pokazują dane uzyskane podczas wywiadów. Proszeni o opisanie doświadczeń z tamtych czasów w zdecydowanej mierze przywołują negatywne zjawiska wywołane upadkiem ZSRR. Kodując zebrany materiał, pojawia się aż trzydzieści kategorii opisujących zjawiska wywołane nagłą zmianą polityczną. Ich frekwencja jest przedstawiona na rysunku 1. Im grubsza czcionka definiująca daną kategorię, tym częściej się pojawiła ona w opisie respondentów.

Najdotkliwszy dla mieszkańców Ukrainy był kryzys ekonomiczny, który negatywnie się odbił na kondycji gospodarstw domowych. Przykład zmian na Ukrainie pokazuje, w jaki sposób makrostruktury kształtują jednostkowe życie i pociągają za sobą lawinę zmian, które dotyczą niemalże wszystkich aspektów życia. Rozpad uderzył w gospodarkę kraju, zostały przecięte więzi między sektorami do tej pory ściśle współpracującymi ze sobą. Fabryki z braku odbiorców zaczęły bankrutować, co się przełożyło na masowe zwolnienia z przedsiębiorstw produkcyjnych. W konsekwencji spadły zdolności nabywcze gospodarstw domowych przy jednoczesnym wzroście opłat za media (gaz, prąd). Podrożały też towary pierwszej potrzeby.

³⁸ P. Sztompka, *Trauma wielkiej...*, s. 22.

³⁹ S. Aleksijewicz, *Czasy Secondhand*, Czarne, Wołowiec 2015, s. 12.

RYSUNEK 1

Kategorie opisujące rozpad ZSRR

kupony ubóstwo lęk stres
 dewaluacja oszczędności porzucenie
dezorientacja
obniżony standard życia
radykałna zmiana życia
zawiedzione nadzieje
upadek przemysłu bezrobocie
niewypłacanie pensji wzrost kosztów komunalnych
konflikty narodowościowe deklasacja zawodowa
wyprzedź majątku degradacja wojska przestępczość zmiany kulturowe
praca poniżej kwalifikacji **indywidualna konkurencja przekwalifikowanie**
kapitalizm polityczny żal-strata rozpad rodziny **walka o przeżycie**

Kondycję ekonomiczną dodatkowo pogorszyła reforma systemu monetarnego, tworzenie ukraińskiej waluty i duża inflacja. Jak opisują to mieszkańcy Ukrainy, czasy rozpadu Związku Radzieckiego kojarzą się z olbrzymim chaosem i niepewnością co do dalszych losów kraju. Wtedy też wystąpiła głęboka anomia, która objawiała się z jednej strony osłabieniem struktur państwowych (wojsko, milicja), a z drugiej strony nastąpił drastyczny wzrost przestępczości. Był to czas, kiedy ludzie dosłownie walczyli o przetrwanie. Każdy szukał sposobu, aby najlepiej zaadaptować się do nowej rzeczywistości. Rozpad ZSRR to też upadek symboli i zmiana kulturowa, która jest przyrównywana do szoku kulturowego. Nastąpiła negacja partii komunistycznej i jej sojuszników oraz deprecjacja socjalistycznej tożsamości. Zaczęły dominować przynajmniej w sferze ideologicznej: kapitalizm, przedsiębiorczość, spryt, bogactwo, sukces. To co do tej pory było zakazane, stało się cnotą. Ludzie musieli się odnajdywać w labiryncie zmian, w jakim się znaleźli. Na domiar tego rozpad sowieckiego imperium wyzwolił ogromne nadzieje na zmianę i poprawę warunków życiowych. Wielkim ładunkiem traumy był ów zawód, kiedy jednostki zorientowały się,

że odrodzona, wolna i niepodległa Ukraina nie jest tym, czego oczekiwali. Zabrano im państwo radzieckie, a w zamian zostali narażeni na ciągły stres, walkę o przetrwanie i co najgorsze, nikt nie widział szans na odmianę tej sytuacji. Zatem trauma wywołana rozpadem ZSRR była wielopoziomowa, gdyż wraz z upadkiem ZSRR od razu pojawiły się nadzieje, że będzie już lepiej. Dobrze ten pogląd ilustruje poniższa wypowiedź:

Tak, tak. Ponieważ wicie, Ukraina była surowcowym zapleczem Związku Radzieckiego. Ty i ja doskonale wiedzieliśmy, że firmy są w pobliżu, nasze rolnictwo było bardzo dobre, a w sklepach wszystko było za kupony. To jest Związek Radziecki w latach 80. Wszystko za kupony, wszystko jakoś to dostawało się, jak gdzieś spod ziemi. Czy rozumiesz? To było to. Jedziesz do Kijowa, gdzie można było coś kupić. Ściśle, wszystko załamało się, rozpadło się dokoła. A w sklepach wszystko się pojawia. Importowane towary i produkty zaczęły się pojawiać. Cóż, to była ... jedyna rzecz. Jeśli by wypłaty były na czas, jakoś by było. No cóż, po tych 27 latach okazało się, że ... cóż, nie poradziłyśmy sobie z tą sytuacją. Ta nadzieja, która była na początku niepodległości Ukrainy ... jakoś zniknęła z latami (K.61, Czernichów).

Trauma inicjalna związana była z samym rozpadem i kryzysem sowieckiej tożsamości. Trauma wtórna mocno uderzyła w podstawy ekonomiczne bytu. A trzecia fala traumy pojawiła się, kiedy ludzie zdali sobie sprawę, że tego stabilnego systemu już nie ma, a nowy nie spełnił pokładanych w nim nadziei. Co więcej, okazał się gorszy od poprzedniego.

Prowadzone wywiady pokazują, że prawdopodobnie zderzenie doświadczeń wyniesionych z czasów sowieckich z rzeczywistością postsowiecką zdecydowanie opisywaną w kategoriach negatywnych stanowi główne źródło traumy. Dawne czasy, czyli te przed rozpadem Związku Radzieckiego, są ujmowane bardzo pozytywnie wręcz opisywane jako socjalistyczna Arkadia. Kategorie opisów społecznego świata sprzed katastrofy, czyli sprzed rozpadu ZSRR, pokazuje rysunek 2.

Mieszkańcy Ukrainy wcale nie uważają, że życie w Związku Radzieckim było złe. Twierdzą, że wtedy żyło im się wygodnie, bezpiecznie. Były to dobre czasy, w których uzyskano stabilizację i te czasy Ukraińcy przywołują we wspomnieniach. Wtedy wszystko było przewidywalne, życie było łatwiejsze. Oto jak tamte czasy opisują:

Cóż, to jest stabilność, ceny. Tutaj rosłam maleńka, dorastałam i ukończyłam szkołę w 1986 roku. Wszystko było stabilne, były normalne ceny. Rodzice nas wychowali i mogli pozwolić sobie na wyjazd na Kaukaz, gdzieś, podróżować. A później wszystko stało się kompletnie bezsensu. I obraźliwe, że pracujesz, pracujesz, a nie możesz sobie pozwolić na elementarne potrzeby (K.48, Kijów).

RYSUNEK 2

Kategorie opisujące życie w Związku Radzieckim

pełne zatrudnienie równość przewidywalność rozwój społeczny

własne zaopatrzenie bezpłatna nauka

stabilizacja życiowa

niskie ceny łatwiejsze życie

wysoka jakość życia koegzystencja etniczna instytucja skargi

paternalizm imperium

Być może tak wysoka ocena stabilizacji wynika z tego, że po rozpadzie komunizmu zmiany na stałe zagościły w życiu codziennym jednostki. Przed rozpadem wszystko było przewidywalne, życie toczyło się według odwiecznych praw: praca-dom lub dzieciństwo, młodość, dorosłość. Ludzie byli dobrze traktowani przez władzę, można się było poskarżyć do partii, wtedy człowieka przynajmniej wysłuchali. Wtedy też był egalitaryzm, wszyscy mieli mniej więcej po równo. Nie było biedy, bezrobocia i takiej skali nierówności jak obecnie. Państwo troszczyło się o swoich obywateli, zapewniało pracę, opiekę lekarską, wczasy, opiekę nad dziećmi. Można było wyjechać na wczasy na Krym, nie było granic i wszyscy mieszkańcy Związku Radzieckiego żyli we wzajemnej symbiozie. Sowiecki Sojuz postrzegany jest niczym mityczna Arkadia, w której było bezpiecznie, dostatnio i beztrzesko. Istotne jest to, że mieszkańcy Ukrainy poza pozytywną waloryzacją paternalizmu odwołują się też do imperium sowieckiego i jego pozycji w świecie. Związek Radziecki był wtedy potęgą światową, co dawało poczucie dumy jego obywatelom, że należą do światowego mocarstwa. Wtedy, jak wspominają respondenci, Ukraina była częścią sowieckiego imperium i liczone się z nią na świecie. Po odzyskaniu niepodległości takiej pozycji, zdaniem badanych, już nie miała.

Cóż, Ukraina była „perłą”, można powiedzieć, w Związku Radzieckim. To była naprawdę „perła”. Przemysł i rolnictwo były tu bardzo dobrze rozwinięte – wszystko. I jak, tutaj, można było zepsuć to przez lata. Tu był potencjał. Potencjał militarny był szalony. Jakie mieliśmy stocznie! Powiedz mi, wytłumacz, w czym interesie je zniszczyliśmy? Wzięliśmy pożyczki od Amerykanów, aby je wyciąć. To normalni ludzie byli? To jest szalone. I Krawczuk, jak sądzę, jest pierwszym zdrajcą na Ukrainie (M.62, Charków).

NIEZNOŚNY CIĘŻAR POSTKOMUNIZMU

Pisał przed laty Émil Durkheim, że szczęście, a nawet życie każdej istoty zależy od tego, czy jej potrzeby znajdują się we właściwym stosunku do środków, którymi dysponuje. Jeśli jednostki wymagają więcej, niż mogą dostać, lub po prostu pragną czegoś innego, są nieustannie narażone na przykrości i nie mogą działać bez kłopotów⁴⁰. Twórca teorii anomii miał doskonałą intuicję i był w stanie przewidzieć, jakie skutki społeczne może wywołać gwałtowna zmiana. Z jednej strony, zmiany wywołane kryzysem, rewolucją narażają ludzi na szwank, pozbawiając ich dotychczasowych dóbr i generują poczucie straty. Z drugiej strony, wywołują nadzieję i rozbudzają potrzeby, które rzadko kiedy są możliwe do spełnienia, co wzbudza poczucie rozczarowania i deprivacji. Dobrym przykładem permanentnych frustracji wynikających z nastania radykalnych zmian na Ukrainie jest następująca wypowiedź:

Kiedy rozpadł się Związek, zdawało się, że będzie lepiej. No, samodzielne państwo, będzie lepiej. Komu stało się lepiej? Krajom bałtyckim stało się lepiej. No oni zawsze byli tacy, do przodu. A Ukraina dlaczego to nie potrafiła pójść do przodu? No a teraz, kiedy już Rosjanie napadli, to już prosto dla Ukrainy, bym powiedziała, w ogóle nieszczęście jest duże. Dlaczego to nasza dola jest trudna i bardzo duża bieda (K.61, Lwów).

Kolejny fragment wywiadu pokazuje, że ludzie dążą do uzyskania poprawy a rzeczywistość rozczarowuje. Oto co mówiła na ten temat jedna z badanych kobiet:

Człowiek zawsze chce czegoś lepszego, zawsze powinny być jakieś nadzieje na lepsze, na najpiękniejsze, na najlepsze. Nie wiem, dlaczego tak to idzie, dlatego że nie idzie ku temu, czego człowiek by chciał (K.57, Charków).

Problem transformacji byłych republik radzieckich polegał na tym, że został zburzony dotychczasowy ład i porządek społeczny, niewiele oferując mieszkańcom w zamian. Do podstawowych dylematów tego okresu należało zaliczyć: rozbitcie kokonu bezpieczeństwa i stabilizacji oraz wejście na nowe, wcześniej nieznanne obszary ryzyka i niepewności.

Oczywiście, już pracowałem. Ukończyłem studia w 1986 roku i wtedy już pracowałem. To był dziwny czas, ponieważ nie wiedzieliśmy, czego się spodziewać. Te kupony jakieś, chodziliśmy, wypłacaliśmy je gdzieś. Nas zapewniano

⁴⁰ É. Durkheim, *Samobójstwo*, przeł. K. Wakar, Warszawa 2011, s. 316.

wtedy. Chociaż nikt tak naprawdę nie wyjaśnił, co to jest. Ale my w takim pośpiechu chcieliśmy nie przegapić jakiegś naszej szansy, aby było to zgodne z prawem, a następnie mieć jakiś dochód, tak jak teraz. Teraz już wiadomo, że dywidendy są odbierane za granicą. Oznacza to, że był to mało spokojny czas. Rynek rósł, wszyscy brali się za handel, żeby coś sprzedać. Generalnie bardzo trudny czas, nieokreślony i niespokojny czas. W sklepach nic nie było, niewiele można było kupić (M.62, Ługańsk).

Innymi słowy, zamiast lepszej przyszłości nastąpiły wszystkie problemy społeczeństwa ryzyka. Pojawia się inflacja, denominacja i utrata zgromadzonych z wielkim trudem oszczędności ludności. Rozpoczyna się bezrobocie i pauperyzacja. Ludzie, aby przeżyć, muszą się przekwalifikować i najczęściej przerzucają się na handel uliczny. Wraz z rozpadem ZSRR doszło do przerwania połączeń gospodarczych między byłymi republikami. W konsekwencji zamykano całe fabryki, zwalniając ich załogę. Tak na ten temat mówi respondentka:

Tak, straciliśmy na rozpadzie. Bardzo się zmieniło, bo mój ojciec stracił pracę. Pracował na przyzwoitym stanowisku, przez 3 lata pracował w Bułgarii. Zaproponowano mu, że zostanie tam, mówi: nie, wrócę do domu. Wrócił tutaj, a tu ... wszystko. Nie miał do czego wracać, bo wszystko już było rozwalone. Czy rozumiesz, jak? Pracował w Instytucie Materiałów Supertwardych. Cóż, musiał zająć się biznesem, wiesz jak? Jednak naukowiec, doktor nauk ścisłych i profesor nie będą biznesmenami. Dlatego, oczywiście, bardzo się zmieniło (K.47, Kijów).

W tym samym czasie wzrasta przestępczość i pojawia się słynny *rekiet* i walki gangów o wpływy i udział w rynku przestępczym. Dodatkowo wzmoczenie działalności przestępczej było wywołane rozkładem resortów siłowych i służb bezpieczeństwa. Innym skutkiem transformacji była anomia. Z jednej strony związana była z chaosem normatywnym wywołanym masowymi i szybkimi zmianami prawa. Ponadto potęgowana nagłą zmianą ideologii i zakwestionowaniem dotychczasowego dorobku socjalizmu i jego podstawowych założeń. W sukurs anomii przychodzi też napływ nowych opcji w zakresie towarów konsumpcyjnych, dóbr kultury czy też poglądów politycznych. Równocześnie stan anomii jest pogłębiany przez upadek struktur bezpieczeństwa. Kryzys pojawia się w instytucjach nadzoru i kontroli: policji, służbach bezpieczeństwa, służbach celnych i podatkowych. Jak zauważa Piotr Sztompka w społeczeństwach ustabilizowanych poczucie pewności i bezpieczeństwa skłania do honorowania zobowiązań moralnych, czemu sprzyja sprawne działanie służb wymuszających

porządek⁴¹. Tymczasem w okresie transformacji obywatele otrzymują nieustannie informacje o niewykrytych przestępstwach, aferach ogromnej skali, których sprawcy unikają wymiaru sprawiedliwości, także nadużyciach podatkowych nie powodujących ścigania, kredytach nigdy nie ściągniętych, długach masowo umarzanych itp. Co umacnia przekonanie o anarchizacji życia społecznego. Jedna z wypowiedzi ilustruje tamte odczucia.

Jakoś zanurkowaliśmy. U nas pojawił się dziki okres. Zaczął się chaos. Dzika przestępczość. Firmy były zamykane. Pojawiło się wiele osób, które nie wiedziały, co należy zmienić w tym momencie, jeszcze się nie dostosowały. Kiedy burmistrz Odessy, w tym momencie Edward Hurwitz siedział w dwusetną rocznicę założenia Odessy z przywódcami gangów Odessy. Gdy problemy wyraźnie sprawiali bandyci. A także w Kijowie. Był to wielki wzrost, biorąc pod uwagę poziom przestępczości z czasów Związku Radzieckiego (M. 59, Odessa).

Pojawia się konwersja kapitału politycznego w ekonomiczny, znana pod nazwą kapitalizmu politycznego⁴². Na Ukrainie, jak też w innych krajach byłego ZSRR, do władzy dochodzą oligarchowie, co dodatkowo budzi wśród mieszkańców negatywne uczucia. Rodzi się przekonanie, że państwo zostało rozkradzione. Nawet zostało ukute pojęcie „rozdrapyzacja”.

Niestety taki był początek niepodległości Ukrainy. Powiedzmy, kto był przy korycie, natychmiast sprywatyzował swoje przedsiębiorstwa, każdego dnia wszystko szło w prywatne ręce. Z tego powodu był duży minus. Uważam, że istnieją trzy dziedziny, których państwo nie powinno oddawać w ręce prywatne: benzyna, lekarstwa, chleb. Oznacza to, że ceny tych produktów powinno regulować państwo. Trzymajcie je w państwie i nie dawajcie prywatnym firmom. Dlatego mamy to, co mamy. Kto zarobił fortunę, a ktoś za to musiał zapłacić (M. 47, Lwów).

Ujawnia się też niedojrzałość klasy politycznej. Do jej głównych grzechów, za Piotrem Sztompką, należy zaliczyć niekompetencję, brak przygotowania fachowego, niski poziom etyczny, egoizm i zachłanność, stronnictwo i arbitralność decyzji. Działania te są sprzeczne z oczekiwaną rolą bezinteresownego reprezentanta dążeń społecznych, a zarazem wzorca moralnego dla obywateli⁴³. Dobrze to stanowisko ilustruje wypowiedź respondenta dotycząca oceny władzy na Ukrainie:

⁴¹ P. Sztompka, *Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność*, w: *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, red. P. Sztompka, Warszawa-Kraków 1999, s. 227.

⁴² J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2005.

⁴³ P. Sztompka, *Kulturowe imponderabilia...*, s. 277–278.

No, na kogo? Jeśli Parlament... Ja na niego mówię zawsze nie Wierchowna Rada, a Wierchowna Zdraycy swojego narodu siedzą, 450 osób. No, pora ich zapytać, czym się tam zajmujecie, drodzy narodowi deputaci? Dostajecie takie pieniądze, naród uczyniliście gołym i bosym, emerytury nie daliście temu człowiekowi, który ma staż. Jak ich jeszcze nazwać, dobrymi wujkami, ciociami. Oni wszyscy są, przecież pan widzi, milionerami, miliardami. Wychodzi, że oni zarobili, a ja z mężem i dziećmi niczego nie zarobiliśmy. O, stąd i całe państwo zostało, proszę wybaczyć, z gołym tyłkiem (K.53, Charków).

Pojawia się kultura cynizmu. Ludzie są pod presją społeczną, aby nie ufali nikomu i czuli się zwolnieni z zobowiązań związanych z wiarygodnością, bo inni tylko czyhają, żeby ich oszukać, knują spiski i kopią pod nimi dołki. Kręgi nieufności i niewiarygodności poszerzają się, a kręgi zaufania i wiarygodności – kurczą. Proces ten prowadzi do destrukcji moralnej i atomizacji społeczeństwa.

Teraz nie mam zaufania. Nikt nie myśli o Ukrainie i o ludziach. Wszyscy myślą o sobie: dobrali się, wszyscy wyruszyli w morze, miliony wezwały ich, zgromadzili wszystkich bliskich w pobliżu siebie. Kum, brat, swat, siostrzeniec, syn. I nikt nie myśli o naszej Ukrainie. Ilu skorumpowanych urzędników, choć jednego wsadzili? Miliony w skarbcach, miliony w domu, ani jeden nie został posadzony. Jaki porządek, nijaki (K.55, Czernichów).

Bardzo niekorzystnie transformacja odbiła się na mieszkańcach Ukrainy w sferze ekonomicznej. Pojawia się relatywna deprivacja, która wzmaga drastyczność i trudność w przystosowaniu się do nowych realiów. Jest ona efektem konfrontacji nierealistycznych oczekiwań i obietnic okresu „heroiczno-romantycznego” przed przełomem 1991 roku i w jego toku. Jak zauważa Sztompka: ,

[...] wszystko wydawało się wówczas zbyt proste i łatwe do osiągnięcia, a oporność i inercja realiów społecznych szybko musiała wywołać nastroje zniechęcenia i wątplenia co do samego procesu reform, nowych instytucji ekonomicznych i politycznych, kwalifikacji przywódców⁴⁴.

Tak na ten temat wypowiada się jeden z respondentów na Ukrainie:

Pamiętam, że w 1991 roku nie było nam bardzo wesoło. Pamiętam brak pieniędzy. Naszej rodzinie było wtedy bardzo ciężko żyć. Nawet nie płacili rodzinom. Pamiętam, że bezrobocie było. Cóż, jakoś w mojej głowie te chwile zostały zapamiętane, zwłaszcza bezrobocie i brak pieniędzy (K.40, Czernichów).

Deprivacja rosła za sprawą tego, że koszty społeczne upadku ZSRR i transformacji zostały przeniesione na mieszkańców. Wolny ry-

⁴⁴ P. Sztompka, *Zaufanie*, Kraków 2007, s. 243.

nek zderzył się z pieczołowicie budowaną do tej pory socjalistyczną *welfare state*.

A potem się zmieniło. Albo zaczęli kraść więcej, albo więcej ciągać do swojego własnego koryta. Ponieważ kraj został zatopiony, przedsiębiorstwa zaczęły się zamykać, ludzie zaczęli wyjeżdżać do pracy. Wynagrodzenia są niskie. A potem było bardzo negatywne nastawienie do władzy i nowego porządku (K.64, Czernichów).

Przystosowanie się do radykalnych zmian jest porównywalne do radzenia sobie w warunkach ekstremalnego stresu. Zwracał na ten fakt uwagę Alvin Toffler, pisząc, że pojawi się szok przyszłościowy w reakcji na nadmierną liczbę bodźców płynących z otoczenia⁴⁵. Dochodzi do niego, kiedy jednostka jest zmuszona do działania powyżej swych indywidualnych możliwości przystosowania. Można sobie wyobrazić, że takiej sytuacji doświadczyło większość mieszkańców Ukrainy, którzy musieli się zmagać z tym, aby przeżyć w nowych warunkach. Tak o rozpoczynającej się transformacji mówi jedna z respondentek:

Wtedy przeżyłam swój koszmar. Myślałam tylko o tym, co mam kupić, co zanieść rodzicom, jak mam przeżyć z dzieckiem. Miałam tylko jedną myśl – przeżyć. Pracowałam wtedy bardzo ciężko, dorabiałam sobie. W ogóle, o tym nawet mówić nie chce. Ale to były bardzo trudne lata (K.61, Lwów).

W szczególnie niekorzystnej sytuacji ekonomicznej znaleźli się emeryci, gdyż ich oszczędności zostały „zjedzone” przez inflację, a wypłacane emerytury nie starczały na zaspokojenie podstawowych potrzeb.

Staliśmy się jeszcze biedniejsi. Mieliśmy nadzieję, że nam dadzą godną emeryturę, policzą właściwie, ale nas po prostu ograbili. Kiedy teraz mówią, że nasza emerytura powinna być ok. 10 tys. UAH, tak my dostajemy po 2 tys. UAH. Wychodzi, że siedziałam na ławeczce i mój mąż też. No, jak to nazwać? To przecież nie emerytura, to nędza jakaś. Nie mogę sobie nic kupić, nie mogę lekarstwa kupić. Jeśli coś oszczędzam i zbieram, to położyłam się do szpitala obwodowego i wszystko oddałam na lekarstwa i na I to mogę sobie pozwolić tylko raz w roku. Zbieram cały rok, odkładam po 200–300 UAH, gdzieś się potarguję, sprzedam cebulę albo ziemniaki w Charkowie, ale przecież muszę je jeszcze do Charkowa zawieźć, rozumie pan (K.61, Charków).

Sytuacja finansowa emerytów jest fatalna, gdyby nie dzieci i ich pomoc trudno byłoby im przetrwać. W przypadku emerytów pojawiają się nożyce deprivacji. Z jednej strony, po przejściu na emeryturę

⁴⁵ A. Toffler, *Szok przyszłości*, Poznań 1998, s. 335.

dochody mieszkańców Ukrainy, którzy ofiarnie pracowali na rzecz sowieckiej modernizacji, zostały znacznie uszczuplone. A z drugiej strony, rozpad Związku Radzieckiego wywołał urynkwowanie cen energii i innych nośników, co wzmogło poczucie deprywacji.

Emerytura jest skromna. Jest inny problem. Usługi komunalne. W Sojuszu były symboliczne, a następnie, kiedy żyliśmy już w Ukrainie, zaczęły drożeć, ceny za nie rosły aż do nieprzyzwoitości, jeżeli nie cała emerytura lub pensja, to na nie należało przeznaczyć większą część dochodów (M.63, Lwów).

Niekorzystna sytuacja materialna uważana za niezawinioną, prowadzi do frustracji, a ta wpływa na delegitymizację władz. Starsi ludzie stali się głównymi przegranymi upadku ZSRR i dzisiaj to oni w największym stopniu są przeciwko kolejnym władzom niepodległej Ukrainy. Dla nich, jak sami mówią, nie ma już przyszłości. Dobre życie skończyło się bezpowrotnie wraz z upadkiem Związku Radzieckiego.

ZAKOŃCZENIE

Prowadzone badania nad traumą postkomunizmu na Ukrainie potwierdzają dużą wartość eksploracyjną teorii traumy kulturowej stworzonej przez Piotra Sztompkę⁴⁶. Umożliwia ona analizę rozpadu Związku Radzieckiego w kategoriach społecznej katastrofy dotyczącej milionów ludzi w byłych republikach radzieckich. Trauma na Ukrainie wywołana upadkiem ZSRR jest porównywana do wcześniejszych bolesnych wydarzeń, jakie się zapisały w społecznej świadomości ukraińskiego społeczeństwa. Do traumatycznych zalicza się: Pierwszą Wojnę Światową (1914–1918), Wojnę Domową (1918–1920), Kolektywizację i Deportację (1928–1933), Głodomór (1932–1933), Wielki Terror (1937), Drugą Światową Wojnę (1939–1945), Głodomór (1947), Czarnobyl (1986). Trauma jest zakorzeniona w świadomości Ukraińców, o czym świadczą też słowa ukraińskiego hymnu⁴⁷. Zatem, jak pokazują przywoływane społeczne katastrofy z ostatniego wieku, społeczeństwo ukraińskie zostało ciężko doświadczone przez historię. Być może problemy z wyjściem z traumy postkomunizmu wynikają z kumulacji wcześniejszych traum i ich destrukcyjnego wpływu na zdolności do przekształcania się i modernizacji społeczno-ekonomicznej. Wybuch dwóch majdanów w 2004 i 2013 roku może świadczyć

⁴⁶ P. Sztompka, *Trauma wielkiej...*

⁴⁷ M.V. Aleksandrova, *Колективізація як культурна травма...*, s. 234.

o dużym potencjale gniewu i frustracji wynikających z nieprzepracowanych traum, a zwłaszcza tej będącej przedmiotem zaprezentowanej analizy.

Trauma postkomunizmu pierwotnie zdiagnozowana w Polsce przez Piotra Sztompkę jest widoczna również na Ukrainie. W jednym jak i drugim przypadku widać, że wydarzenia z najnowszej historii mają silny wpływ na dzisiejszą sytuację społeczno-polityczną w Polsce i na Ukrainie. W Polsce dzięki odwołaniu się do resentymentów przegranych transformacji władzę przejęła prawica w 2005 i 2015 roku. Zaś na Ukrainie doszło do silnego konfliktu i wybuchu wojny domowej między wschodem a zachodem kraju. O powstaniu różnic zadecydował częściowo także stosunek do sowieckiego dziedzictwa Ukrainy i Rosji. Wschód Ukrainy, a zwłaszcza Donbas, w sposób szczególny waloryzuje tamte czasy i tamtych bohaterów, co jest widoczne do dzisiaj.

Teoria traumy kulturowej została pozytywnie zweryfikowana w badaniach na Ukrainie, a w artykule tym został pokazany tylko niewielki fragment badań odnoszących się do społecznych doświadczeń rozpadu ZSRR. Zgodnie z przewidywaniami implozja Związku Radzieckiego i uzyskanie niepodległości przez Ukraińców okazały się wydarzeniem silnie traumatycznym. W traumie postkomunizmu widoczne są wszystkie poziomy traumy. Jest trauma inicjalna i trauma wtórna. Są też negatywne emocje, nastroje depresji, przygnębienia. Część ludzi pograżyła się w traumie i pogodziła ze swoim losem, przeżywając głęboko stratę bezpiecznego habitatu. Inni zaś, przede wszystkim młodsi, aktywnie kontestują źródła traumy, próbując się odciąć od postsowieckiej przeszłości, co pokazały wydarzenia na Majdanie oraz ostatnie wybory parlamentarne i prezydenckie na Ukrainie w 2019 roku.

BIBLIOGRAFIA

- Aareleid-Tart A., *Cultural trauma and life stories*, Gummerus Printing, Vaajakoski 2006.
- Aareleid-Tart A., *Tieorija kulturnoj trawmy (opyt Estonii)*, „Socjologiczeskije issledowanija” 2004, nr 10, s. 63–72.
- Abbott P., *Cultural Trauma and Social Quality in Post-Soviet Moldova and Belarus*, „East European Politics and Societies” 2007, nr 2, s. 219–258.
- Abbott P., Sapsford R., *Life-Satisfaction in Post-Soviet Russia and Ukraine*, „Journal of Happiness Studies” 2006, nr 7, s. 251–287.
- Abbott P., *Cultural Trauma and Social Quality in Post-Soviet Moldova and Belarus*, „East European Politics and Societies” 2007, nr 2, s. 219–258.

- Aleksandrova, M.V., *Kolektiwizacija jak kulturna trauma*, „Kultura Ukraini” 2016, nr 52, s. 232–241.
- Aleksijewicz S., *Czasy Secondhand*, Czarne, Wołowiec 2015.
- Alexander J.C., *Znaczenia społeczne*, przeł. S. Burdziej, J. Gądecki, Kraków 2010.
- Beck U., *Spółczesność ryzyka*, przeł. S. Cieśla, Warszawa 2002.
- Berend I.T., *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej*, przeł. J. Gilewicz, Kraków 2011.
- Berezdečka, Ł.W., *Sproba analizu wijkowoho konfliktu na schodi Ukrainy w płoszczyntrawmatycznych teorij*, „Politolohija.Sociolohija. Prawo: zbirnyk naukowych prac” 2017, nr 1/2, s. 84–91.
- Daniłow, A.H., *Transformacija postsowieckiego obszczestwa: kontury nowego mira*, „Międzynarodowy Przegląd Humanistyczny” 2005, nr 2, s. 167–215.
- Długosz P., *Trauma wielkiej zmiany na Podkarpaciu*, Kraków 2007.
- Durkheim E., *Samobójstwo*, przeł. K. Wakar, Warszawa 2011.
- European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism*, https://www.pewresearch.org/global/2019/10/15/european-public-opinion-three-decades-after-the-fall-of-communism/?fbclid=IwAR3ldVbYONiEltCEaAZ_9Oara25b-rbAtEUwu9iB-zZ_2wG9rfxN-65CVh0 [dostęp: 26 stycznia 2020].
- Freud S., *Poza zasadą przyjemności*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 2005.
- Gudkow Ł.D., *Paradoksy izuczenija socjalnoj struktury w Rossii*, „Istoričeskaja i socjalno-obrazowatielnaja mysl” 2016, nr 8, s. 207–224.
- Hobfoll S., *Stres, kultura i społeczność*, przeł. M. Kacmajor, Gdańsk 2006.
- Jemieljanowa T.P., *Kulturnaja trauma: socjalno-psychologiczeskije aspekty*, *Materialy itogowej naucznoj konfierencyi Institutapsichologii RAN*, Moscov 2008.
- Kaśianow H. *Ukrajina 1991–2007. Narisy nowitnioji istoriji*, Київ 2008.
- Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 2012.
- Lewaszow W.K., *Triewogi obszczestwa i dowierije k gosudarstwiennym institutam*, „Monitoring obszczestwiennogo mnenija: ekonomiczeskije isocjalnyje pieriemieny” 2005, nr 4, s. 28–35.
- Peczyn Ju.W., *Proszczenye kak terapija kulturnoj trawmy*, „Sybyrskij pedahohyczeskij žurnal” 2014, nr 1.
- Red'kina H., *Psycholohicznyjtyp radianśkij ukrajinec ta joho ewolucija w postradianśkomu prostori*, „Naukowi zapysky” [Instytutu politycznych ietnonacionalnych doslidzeń im. IF Kurasa NAN Ukrainy] 2007, nr 36, 386–395.
- Riezultaty riespublikanskogo issledowanija UKR. Koniec oktiabria – pierwaja połowina nojabria 1991g.*, <http://ukraine.survey-archive.com/> [dostęp: 10 stycznia 2020].

- Simonian R.Ch., *Rieformy 1990-ch godow i sowriemiennaja socyalnaja struktura rossijskogoobszczestwa (k20-letijuekonomiceskich rieform)*, „Socyologiczeskije issledowanija” 2012, nr 1, s. 37–47.
- Sokołowa, G. N., *Socyalno-ekonomiceskaja situacija w Bielarusi s pozycji kulturnojtrawmy*, „Socyologiczeskije issledowanija” 2010, nr 4, s. 33–41.
- Staniszki J., *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2005.
- Strigunow Ju.W., *Mieżgienieracyonnyje otnoszenija w sowriemiennoj Rosii w kontiekstie posttransformacyonnoj kulturnoj trawmy*, „Obszczestwo: politika, ekonomika, prawo” 2008, nr 2, s. 31–37.
- Sztompka P., *Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność*, w: *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, red. P. Sztompka, Warszawa–Kraków 1999.
- Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany*, Warszawa 2000.
- Sztompka, P., *Zaufanie*, Kraków 2007.
- Sztompka, P., *Socyalnojeizmienienije kak trawma*, „Socyologiczeskije issledowanija” 2001, nr 1, s. 6–16.
- Toffler A., *Szok przyszłości*, Poznań 1998.
- Toszczenko Ż.T., *Fantomy rossijskogoobszczestwa, OOO Centr socyalnogo prognozirowanija i markietinga*, Moskwa 2015.
- Toszczenko Ż.T., *Trawma obszczestwa: mieźdu ewolucyjej i riewolucyjej*, „Politiczeskije issledowanija” 2017, nr 1, s. 70–84.
- Wierbickaja O.M., *Nasielenijerossijskoj dieriewni w diemograficeskom krizisie 1990-ch godow*, „Rossijskaja” 2009, nr 4, s. 114–131.
- Wołożanina Ł.N., *Utwierźdzenije idiei sprawiedliwosti kak sposob prieodolenija kulturnoj trawmy*, „Socyalnyje i gumanitarnyje nauki na Dalniewostokie” 2008, nr 2, s. 85–89.